

AUSZTRIA-TUDAT ÉS „OSZTRÁKSÁG”

„Ausztria lényege nem a centrum, hanem a periféria. Ausztriát nem az Alpokban kell keresni, ott zergék vannak, havasi gyopár és tárnics, de kétfejű sasról alig hallottak. Az osztrák lét a Korona országaiból táplálkozik, és belőlük merít újra meg újra.”

Josef Roth

Mi az, hogy „osztrák”? Létezett-e, létezhett-e önálló osztrák identitás a Monarchia széthullásának vészterhes pillanataiban? Hol húzódnak az osztrák–német viszony kettősségének történelmi gyökerei? Az alábbi tanulmány kísérlet az osztrák történelem mérföldköveinek, rajtuk keresztül az Ausztria-tudat fejlődésének vázlatos áttekintésére az első világháborúig, valamint annak a különleges történelmi szerepnek a bemutatására, amelyet Ausztria a közép-kelet európai térségben játszott.

Az identitást, azaz egy társadalmi csoport vagy egy bizonyos személy kivetített öntudatát különféle tényezők határozzák meg: többek között a genetikai hovatartozás, a szociális (család, falu, város) és a természetes környezet (ország jellege, klimatikus viszonyok), a konkrét politikai és gazdasági keretfeltételek, valamint a nemzedékről nemzedékre továbbhagyományozott vallási, illetve világnézeti tényezők. Közülük is kiemelkedik a kollektív történelmi vagy kulturális emlékezet, tehát a múltra való visszatekintés és hivatkozás. Ezt az embernek az a hajlama, késztetése teszi különlegessé, hogy önmagát, létezését történelmi összefüggések függvényeként szemlélje.¹ A történelmi emlékezet elsajátítása már gyermekkorban, az anyanyelv útján megkezdődik, a nyelv szavai által közvetített valóság tartalmak útján, hiszen ezek befolyásolják, meghatározzák az egyén gondolkodásmódját is; „a nyelv tehát, ahogy azt már John Locke is megállapította *‘Essay concerning human understanding’* (1690) című művében, egyszerre a társadalom szinkron és diakron kötőeleme, és használata felelősséggel jár, hiszen egyszerre hordoz *‘igazságokat’* és *‘téveszméket’*.”² Ezért a történelmi múltra való hivatkozást, melyet a nyelv közvetít, mindig bizonyos kritikával kell szemlélni. Ez a kritikai szemléletmód egyrészt segíti a történelmi összefüggések felismerését, másrészt lehetőséget nyújt a múlt eseményeivel szembeni árnyaltabb, tárgyilagosabb állásfoglalásra is. Egy nagyobb történelmi összefüggésrendszer tudatos elfogadása azonban egyúttal felelősséget is jelent; az ember nem függetlenítheti magát a történelmi folyamatoktól, amelyek a máig hatva mindennapjainkat is formálják. A történelmi emlékezet ugyanis nem korlátozódik pusztán a beszélt és írott nyelvre, éppúgy jelen van a társadalmi és politikai hagyományokban, az ember etnikai és kulturális környezetében, a zenében, a konyhaművészetben, a mindennapi viselkedési normákról nem is beszélve.³

Ami a közép-európai régióban lezajló történelmi folyamatokat illeti, kijelenthető, hogy a térség döntő történelemformáló tényezője mindig is a nyelvi, kulturális és etnikai sokszínűség volt. Európa más részeivel ellentétben, ahol a sokszínűség talán nem ennyire szembeötlő, ebben a térségben az egyének, társadalmi csoportok mindig is számos etnikai, nyelvi és kulturális összeütközésnek, formáló hatásnak voltak és vannak kitéve napjainkban is. Míg a mai Ausztria területét is magába foglaló térség az ókorban a Római Birodalom északi periferiája volt, addig a népvándorlás után a 976-ban a bajor Babenbergeknél adományozott *Ostmark* a Szent Római Birodalom délkeleti határvidéke, védőbástyája lett. Az először III. Ottó egyik 996. november 1-én kelt oklevelében említett *Ostarrîchi*⁴ (szó szerint „Keleti Birodalom”, ebben az esetben egy ország

¹ Moritz Csáky, „Historisches Gedächtnis” und Identität. In: *Geschichte und Gegenwart*, 1991/2. sz., 133. o.

² Uo., 133. o.

³ Uo., 134. o.

⁴ „...azon a vidéken, amelyet a nép nyelvén *Ostarrîchi*-nek neveznek (in regione vulgari vocabulo *Ostarrîchi*...)”. (9. o.) Az *Ostarrîchi*, *Österreich* nevet a 10–12. században túlnyomórészt a jogi–adminisztratív jellegű írásbeliség használta, míg a költészetben, ezen belül is főként a népköltészetben kezdetben inkább *Osterlant* (Osterland, „Keleti Ország”, keleti országrész) elnevezés volt jellemző. A 12. század közepétől hivatalos latin országnévként az *Austria*, a köznyelvben pedig az *Österreich* használata vált általánossá. Nem kizárt azonban, hogy az *Ostarrîchi* és az *Osterlant* mellett egy ideig még egy, szintén a keleti égtájából képzett elnevezést is használtak. A mai Ausztria területének jelentős része ugyanis

keletre fekvő vidéke) név azonban már magába foglalta a Duna mentén kelet felé irányuló terjeszkedés igényét is. Ausztria külső és belső megszilárdítása a 12. században érte el első csúcspontját, amikor 1156-ban a Babenbergerek országa hercegség rangjára emelkedett, kiváltságos politikai helyzetbe kerülve ezzel a birodalmon belül.⁵ A Babenbergerek a cseh király után a leghatalmasabb birodalmi fejedelmek voltak, hercegségük a német udvari kultúra egyik központjává vált. Az uralkodói család utolsó tagja, II. (Harcias) Frigyes herceg (1230–1246) magyarok elleni harcban esett el a Lajtánál. Halála után az osztrák miniszteriálisok 1252-ben Přemysl Ottokár cseh királyt (osztrák herceg, 1252–1278) hívták meg a trónra, aki egy évvel később feleségül vette Frigyes Margarete nevű hűgát, hogy uralmát törvényessé tegye, de 1261-ben elvált tőle. Uralkodása alatt Ausztriát egyesítette a Vencel-korona tartományaival, elfoglalta Stájerországot a magyaroktól és számos várost alapított, hogy hatalmát megszilárdítsa. Azonban túlságosan keménykezű uralkodónak bizonyult, ezért a nemesség jelentős része átpártolt az újonnan megkoronázott német király, I. Habsburg Rudolf (1273–1291) szolgálatába.

Ottokár nem fogadta el I. Rudolfot hűbérurául, aki emiatt nem ismerte el uralkodói igényét a Babenberg-tartományokra. Ottokár 1276-ban színleg behódolt, majd 1278-ban háborút kezdeményezett, de Dürnkrutnál vereséget szenvedett és a csatában életét veszette. Az új uralkodók csak fokozatosan telepedtek meg az egykori Babenberg területeken, kezdetben idegeneknek számítottak, korabeli történetírók híradásai alapján különösen sváb kíséretük „örvendett” általános közutálatnak.⁶

A 14. század első évtizedében már az osztrák hercegség a dinasztia legfontosabb országa. A rövidesen a későbbi Habsburg örökös tartományok területét magába olvasztó államképződmény létrejötte nem csupán a sajátos határvidék-jellegnek, katonai hódításnak vagy különösen tevékeny politikának köszönhető, sokkal inkább egy spontán összefogási, egyesülési folyamat eredménye. Ennek a folyamatnak az eredményeként egyesült véglegesen Stájerország (1186/1192), majd Krajna, Karintia, Tirol, Isztria, Trieszt, Görz (1363/1500) a Babenberg–Habsburg államalakulattal.⁷ Ezzel párhuzamosan pedig – mindenekelőtt a 14. századtól kezdődően – az Ausztria-fogalom lényeges, új kifejezésmódjai és jelentéstartalmai is kifejlődtek. Bár az egyes osztrák tartományok nyilvánvalóan kiforrottabb egységeket képeztek a középkori dinasztikus hatalommegosztások eredményeképpen kialakuló tartománycsoportoknál és a tartományi tudat sem rendelődött alá egy közös állam eszméjének, immár létezett egy valamennyit magába foglaló keret, a *dominium Austriae*.⁸

már a 6–7. században bajor törzsi terület volt. Ezt a törzsi területet máig bizonyíthatóan legalább három, égtájak szerint megkülönböztetett *Gaura* (északi, nyugati és déli) osztották fel, amelyek közül éppen a keleti fekvése nem ismert, pedig elvben léteznie kellett. Elképzelhető, hogy ez a terület *Ostmarkkal*, illetve *Osterlanttal* volt azonos, ezt azonban mindaddig nem sikerült hitelesen érdemlően bizonyítani. *Erich Zöllner*, *Der Österreichbegriff. Formen und Wandlungen in der Geschichte*. Wien 1988, 9–15. o.

⁵ Az osztrák történelem egyik érdekessége, hogy bár Ausztria 1156-ban hercegség, 1453-ban főhercegség lett, 1804-től pedig császárság, királyság nem volt soha. A királyság létrehozására tett kísérletek 1245-ben II. Frigyes herceg, az utolsó Babenberg uralkodása alatt, később V. Frigyes osztrák főherceg (1463–1493) (német királyként IV. Frigyes (1440–1493), német–római császárként III. Frigyes (1452–1493)), majd 1516-ban fia, az összes Habsburg tartományt egyesítő I. Miksa (1493–1519) alatt, végül pedig az 1620-as években II. Ferdinánd (1637–157) uralkodása idején sorra kudarcot vallottak. Uo., 31–35. o.

⁶ Uo., 33. o. Lásd még: *Erich Zöllner* (Hrsg.), *Volk, Land und Staat. Landesbewusstsein, Staatsidee und nationale Fragen in der Geschichte Österreichs*. Wien 1984, 15–16. o.

⁷ *Helmut Rumpler*, *Österreich und Europa aus historischer Sicht*. In: *Herbert Krejci* (Hrsg.), *Das reiche Land*. Wien 1989, 10. o.

⁸ A késő középkori elnevezések közül a *Herrschaft zu Österreich* (*dominium Austriae*) legkorábban a 14. század elején oklevelekben és hasonló jogi tartalmú szövegekben fordul elő, ekkor Ausztria alatt a Habsburgok fő tartományát, a két általuk birtokolt hercegség közül a régebbit értették. A kifejezés jelentéstartalma ingadozó, jelenthette a Habsburg dinasztiát, a fejedelmi hatalmat és területi gyűjtőfogalomként vonatkozhatott a Habsburg-birtokokra is. „Így azonban az Ausztria-fogalom bővíthetett, nem csupán területi, hanem személyi tekintetben is; nem csupán a névadó hercegség lakói, hanem a dinasztia valamennyi alattvalója osztráknak számíthatott; ettől azonban még nem szűntek meg stájernek, karintiainak vagy krajnainak lenni, a szűkebb tartományi öntudat egyáltalán nem veszett el.” (8. o.) A *Haus Österreich* (*domus Austriae, domus Austriaca*) fogalom a 15. század közepe táján vált általánosan elfogadottá, nagy valószínűséggel azért, hogy a már nem egységes területet képező Habsburg birtokokat a dinasztikus jelleget jobban hangsúlyozó elnevezéssel illessék. A kifejezéshez szintén több jelentéstartalom köthető, érthették alatta magát a dinasztiát, annak fejedelmi hatalmát, illetve területeit is. Az *Erzherzogtum Österreich* és az *Alt- und Neuösterreich* kifejezések jogalapja és történelmisége finoman

Ausztria nagyhatalommá válása, a „keleti birodalom” azonban nem valósulhatott volna meg a Szent Római Birodalom 1508-ban elnyert császári koronája és a német államokhoz való szoros politikai–kulturális kötődés nélkül.⁹ Magyarország és Csehország megszerzése 1526-ban csupán mindazon egyesítési törekvéseknek a valóra válását jelentette, „amelyekkel ezt megelőzően a cseh Přemyslek vagy a Luxemburgok, a lengyel–cseh Jagellók, illetve a magyar Anjouk vagy Hunyadi Mátyás is megpróbálkoztak”.¹⁰ A sokat idézett mondás, *Bella gerant alii, tu felix Austria nube, Nam que Mars aliis, dat tibi regna Venus* hamis elképzeléseket sugallhat, hiszen a létrejött hatalmas közép-európai államképződmény nem kizárólag a dinasztikus házasságok eredménye volt. Az, hogy a térség államai képtelenek bizonyultak a török fenyegetés kivédésére, és a mohácsi csata után, ahol II. Lajos magyar király elesett, időszerűvé vált az örökösödés kérdése, sokkal inkább belső gyengeségük következménye volt, nem tudatos Habsburg politika eredménye, és „a kialakult zűrzavaros viszonyok és események közepette egyszerűen a Habsburgok bizonyultak a legerősebb konszolidáló erőnek”.¹¹ Mindez azonban a birodalom súlypontjának eltolódását is jelentette kelet felé, a Duna-medence térségébe. A gyarapodó birodalom geopolitikai helyzetét így két földrajzi tényező befolyásolta döntően: az Alpok és a Duna. Míg az Alpok tökéletes, erődítményszerű déli határt képez, addig a német területről eredő Duna egymástól földrajzilag, etnikailag és kulturálisan teljesen eltérő tájegységeket szel át; folyása tulajdonképpen a terjeszkedésnek is irányt szabott, a partján fekvő Bécs pedig a későbbiekben „ugródeszkául szolgált a német Ausztria birodalmi feladataihoz Közép-Európa délkeleti térségében”.¹² A Habsburg állam formálódásának szempontjából döntő szakasz vette kezdetét a 17. század közepétől. A harmincéves háborút (1618–1648) lezáró vesztfáliai béke (1648) a Szent Római Birodalom kötelékének lazulását és ezzel a fejedelmek területi hatalmának – a Habsburgokénak is örökös tartományaikban – rendkívüli megerősödését eredményezte; a császári cím fő alapját immár a közép-európai dinasztikus hatalom képezte és folytatódott egy kifelé mind szilárdabbá, egységesebbé váló államalakulat kifejlődése. „Az Osztrák Ház német örökös tartományainak és királyságainak, uralkodói jogainak pusztja összességéből kifejlődött ennek a háznak az állama, a maga egészen sajátos és megismételhetetlen alakjában.”¹³ Bár fennmaradtak a rendi–tartományi képviselők, de a politikai életben egyre növekvő szerepet vállalt a dinasztiahoz hű udvari és katonai nemesség, a hadsereg főparancsnoka az uralkodó lett, akinek további fontos támaszai voltak az egyházi intézmények és az állami hivatalnoki kar.¹⁴ Az osztrák és európai irodalomban, illetve a nem hivatalos írásbeliségben ekkoriban kezdett elterjedni az „osztrák monarchia” (*Monarchia Austriaca*) kifejezés, később úgyszólván bevett szokássá vált, hogy röviden csak „monarchia”-ként említsék, úgyszólván mindenki tisztában volt vele, melyik államot értik ez alatt.¹⁵ „A 18. század kezdetén az 'Osztrák Monarchia', gyakran éppenséggel csak «a monarchia» kifejezés nem közvetlen államjogi kinyilatkoztatást jelentett, inkább a Habsburgok bonyolult államalakulatának ideológiai körülhatárolását: a Habsburg ház különböző területek felett álló

szólva is kétes eredetű és legfőképpen a fejedelmek és országuk ősi múltban gyökerező magas rangja utáni határozott igény termékei. A korai újkorban körvonalazódó négy tartománycsoport elnevezései (*Niederösterreich, Innerösterreich, Oberösterreich, Vorderösterreich*) csak a 16–17. század folyamán jutottak igazán érvényre. Erich Zöllner álláspontja szerint az említettek közül kiténik, hogy „a dinasztia Ausztria tartomány és hercegség, később főhercegség nevét saját megnevezésére (*Herrschaft zu Österreich, Haus Österreich*) használta, megteremtve ezzel annak feltételét, hogy az Ausztria-fogalom gyűjtőnévként kiterjedhessen az általuk uralt tartományokra az Alpokban, az Alpok nyúlványainál és a Dunánál, vagy éppen – a megfelelő, földrajzi helyzetükre vonatkozó előtag használata mellett – nagyobb komplexumaikra (tartománycsoportjaikra)”. (12. o.) Erich Zöllner, *Österreichbegriff und Österreichbewusstsein im Mittelalter*. In: Zöllner, Volk, Land und Staat, i.m., 8–12. o.

⁹ Andreas Mölzer, *Zur Identität Österreichs. Gedanken zum Millennium 1996*. Wien 1996, 20. o.

¹⁰ Csáky, i.m., 135. o.

¹¹ Rumpler, i.m., 11. o.

¹² Mölzer, i.m., 16. o.

¹³ Reinhard Rudolf Heinisch, *Patriotismus und Nationalismus in den österreichischen Ländern im konfessionellen Zeitalter und im Hochbarock (1521–1713)*. In: Zöllner, Volk, Land und Staat, i.m., 28. o.

¹⁴ A Habsburgok udvarában körülbelül a 16. század közepétől kezdődött meg a nemzetileg sokszínű, dinasztiahoz hű nemesség kialakulása. Az uralkodók tudatosan támogatták ezt a folyamatot, „így úgyszólván egy teljes, nemzetek feletti és 'osztrák házi', hazafias nemesség 'tenyésztésére' került sor, amely állampolitikai tekintetben egészen más tudattal rendelkezett, mint a rendi nemesség. Ebből a nemzetek feletti, ha úgy tetszik Habsburg nemességéből nőttek ki a szándékolt összállami eszme fő hordozói; ez egy olyan folyamat volt, amely biztosan nem egyik napról a másikra ment végbe – csak 1700 körül létezett az 'osztrák' nemesség vagy legalábbis annak kezdetei – és amely a továbbiakban sokrétű kapcsolatrendszer révén a hivatalnoki karnál is hatásosnak bizonyult”. In: Heinisch, i.m., 28. o.

¹⁵ Zöllner, *Der Österreichbegriff*, i.m., 56. o.

*'monarchiája' a fölérendelt fogalom, 'hasonlóan a birodalom fogalmához a sokaságot egységbe összefogó és azon áttelőlő'. Ez akkor a politikai történet, mégpedig az osztrák nagyhatalom megszületésének szóbeli megfogalmazása volt!*¹⁶

A birodalmi súlypont áthelyeződésével a Habsburg uralkodóház fő gondjává a török elleni küzdelem vált. 1683-ban Kara Musztafa nagyvezír seregének veresége Bécs alatt egyszerre jelentette az Oszmán Birodalom nyugati terjeszkedésének végleges kudarcát és a felszabadító háborúk kezdetét. A török kiűzése a Habsburg uralkodóháznak példátlan lehetőséget teremtett dinasztikus hatalmának további gyarapítására. Ausztria történelmi küldetésében ezzel új fejezet kezdődött: a felszabadított területeket újra be kellett kapcsolni a kereszténység és a nyugati kultúra vérkeringésébe. *„Ami itt létrejött, bár nem tartozott a birodalomhoz, azonban egyrészt mégis összekötötte vele a német–római koronát viselő uralkodóház, másrészt a német keleti és délkeleti terjeszkedés újabb és utolsó hatalmas hulláma révén kötődött a Nyugathoz és a német Közép-Európa-hoz”.*¹⁷

A vesztfáliai béke által teremtett politikai realitásokhoz igazodva VI. Károly (1711–1740), férfiágon az utolsó Habsburg, apjától, Lipóttól (1658–1705) és bátyjától, Józseftől (1705–11) eltérően – akiknek szeme előtt még a római császári cím régi tekintélyének visszaállítása lebegett – a dinasztikus érdekeket már a birodalmi érdek fölé helyezte. Bár a spanyol területekről le kellett mondania (spanyol örökösödési háború, 1701–1714), uralkodása alatt az osztrák monarchia valódi nagyhatalommá vált és legnagyobb kiterjedését érte el. A Pragmatica Sanctióval (1713) pedig, amely a nőági örökösödés mellett országainak feloszthatatlanságát és szétválaszthatatlanságát (*indivisibiliter ac inseparabiliter*) is kimondta, megteremtette az összállamiság jogi feltételeit is. A halála után kitört osztrák örökösödési háború (1740–1748) kihívása ahelyett, hogy alapjaiban rázta volna meg a monarchiát, csak tovább erősítette annak egységét.¹⁸ Mária Terézia (1740–1780) és II. József (1780–1790) reformjai modernizálták az államigazgatást, elősegítve a társadalom polgári fejlődését. Az általános iskolakötelezettség bevezetése, az örökös jobbágyság eltörlése, az egyház és a nemesség befolyásának visszaszorítása, a közigazgatás és a bírászkodás megreformálása és a felekezetek egyenjogúságának elismerése legalább részben orvosolták azokat a visszasságokat, amelyek hasonló körülmények között a nagy francia forradalom kitöréséhez vezettek. II. Józsefnek a monarchia fokozottabb központosítására és az egyes országok és tartományok különleges helyzetének megnyirbálására irányuló intézkedései – melyekkel az állami egységet kívánta még inkább erősíteni – azonban kudarcot vallottak. Csak utódjának, II. Lipótnak (1790–1792) sikerült a belső békét helyreállítani, ezt követően azonban már a forradalmi és a napóleoni Franciaország elleni harcok hosszú időszaka következett.

A Szent Római Birodalom 1806-ban áldozatul esett a napóleoni politikának és a német fejedelmek birodalomellenességének. Amikor II. Ferenc a Szent Római Birodalom utolsó (1792–1806) és Ausztria első (1804–1835) császára 1804. augusztus 11-én proklamálta az örökletes Osztrák Császárságot, és 1806. augusztus 6-án Napóleon és a német fejedelmek nyomására lemondott a Szent Római Birodalom teljesen kiüresedett császári címéről, mindez célszerű és logikus döntésnek volt tekinthető, hiszen hatalmának valódi bázisát immár csakugyan saját országa és a keleti területek jelentették.¹⁹ Az örökletes osztrák császári cím felvétele korántsem

¹⁶ Heinisch, i.m., 30. o.

¹⁷ Mölzer, i.m., 21. o.

¹⁸ *„Mária Teréziának semmit sem kellett tennie azért, hogy valamiképp felfoghatóvá tegye a fenyegetést, amely egyformán érintette őt és valamennyi országát, hiszen a poroszok és a bajorok végeredményben szó szerint Bécs kapuja elé jöttek. A hódítók elleni védekezéshez minden erőre szükség volt. Az állam valamennyi területén megkezdődött a fegyverkezés. [...] Mária Terézia új küldetés- és hivatás-eszmét adott birodalmának: a porosz eretnek legyőzését; végül pedig megtámadhatatlanná kellett tenni Ausztriát.”* Manfred Rauchensteiner, *Österreichbewusstsein und österreichische Staatsidee im Zeitalter des aufgeklärten Absolutismus und im Vormärz*. In: Zöllner, Volk, Land und Staat, i.m., 45. o.

¹⁹ Az osztrák–német történelmi és sorsközösséget hangsúlyozó Andreas Mölzer szerint – aki 1997-ig a főideológusi tiszteletöltötte be a Szabadságpártban (FPÖ) – a lemondás valószínűleg a Habsburg politika talán legsúlyosabb következményekkel járó lépése volt, hiszen ezzel *„a maguktól értetődő kapcsolatok ellenére is, amelyek 1806 után is fennálltak és a kizárólag osztrák–Habsburg császárságot összekötötték az elsüllyedt Szent Birodalommal, Bécs leválasztotta magát tulajdonképpeni birodalmi gyökereiről”.* In: Mölzer, i.m., 25. o. Felix Kreissler, az osztrák identitás egyik legelismertebb kutatója ezzel szemben egy olyan történelmi elszakadási folyamat (mérőföldkövei: 1804, 1848, 1866, 1918–19, 1933, 1934, 1938, 1945) első lépésének tekinti, melynek során Ausztria mindinkább elkülönülve a német területektől fokozatosan önálló nemzetté vált. *„A Szent Római Birodalom, amellyel a pángermánok sorsközösség-elméletüket támasztják alá, legalábbis a harmincéves háború óta pusztán fikció volt. [...] Ezen kívül ez a birodalom minden volt, csak nem tisztán német: bármennyire lazán*

tekinthető minden előzmény nélküli lépésnek: már a 18. század közepén bevett gyakorlatnak számított, hogy az uralkodóként a tényleges hatalmat kezében tartó Mária Teréziát ezzel a címmel illették. Mindez sokkal inkább a dinasztikus hatalomban betöltött meghatározó szerepének volt tulajdonítható, nem pedig annak, hogy 1745-től férje, a különösebb politikai képességekkel nem rendelkező Lotharingiai Ferenc viselte a Szent Római Birodalom császári koronáját.²⁰

A napóleoni háborúk utáni nagy európai rendezést végrehajtó bécsi kongresszus egyik fő célja az volt, hogy stabil erőegyensúlyt hozzon létre, amelynek keretében a hatalmak az egymás közti nézeteltéréseiket a jövőben békés úton rendezik. Hamar nyilvánvalóvá vált azonban, hogy a nagyhatalmi ambíciókat nehéz lesz egyeztetni: a lengyel területekkel gyarapodó Oroszország egyre fokozottabb érdeklődést tanúsított a Balkán iránt is, az egykori Szent Római Birodalom „gazdátlaná” vált területei feletti befolyásért pedig megkezdődött a Poroszország és Ausztria közti vetélkedés. Ausztria a bécsi kongresszus után a „Szent Szövetség” tagjaként az európai kontinentális erőegyensúly egyik központi hatalmává vált. Túlságosan gyengének bizonyult azonban ahhoz, hogy befolyását hosszú távon érvényesíteni is tudja. Németországban a bécsi kongresszus 1815. június 10-én létrehozta a Német Szövetséget (*Deutscher Bund*, 1815–1866), amely nem volt egyéb szuverén államok – 35 állam és négy szabad város – pusztá föderációjánál. A kongresszus „fogadott gyermekeként” is emlegetett Német Szövetségnek egyetlen közös szerve az egyes államok küldöttjeiből álló, Majna–Frankfurtban ülésező parlament volt, ennek elnöki jogkörét Ausztria látta el. A Német Szövetség a metternichi befolyás következtében az alkotmányos és német nemzeti egységtörekvések visszaszorításának eszközévé vált.

A nemzeti eszmét a napóleoni háborúk ruházták fel azzal a politikai töltettel, amely egészen a 20. századig meghatározó maradt, hiszen a nemzeti ellenállás és a politikai haladás ekkoriban ugyanazt jelentették, ugyanannak a politikai ideológiának a részei voltak. A németiséghez való tartozás hangsúlyozása Ausztriában elsősorban a feltörekvő, képzett, német nyelvű polgárság körében talált népes táborra. Tény, hogy az etnikailag sokszínű Habsburg Birodalomban 1815 után is a német elem képviselte a császárságot és a birodalmi eszmét, és a Német Szövetség ezután is összekötötte a dunai monarchiát a német területekkel, biztosítva a német etnikum és kultúra zavartalan áramlását. A tanult polgári körökben mindez összekapcsolódott a Monarchián belüli német jelleg kihangsúlyozásával, illetve a közép-európai német kultúrmisszió – melynek bátyja az Európát a „szláv kelettől” védő Ausztria – gondolatával, amely a „második német államként” is emlegetett első köztársaság időszakában újra felbukkan.²¹

A német nemzeti mozgalom elismerése és pártolása a Habsburg birodalmat azonban már a kelet-európai nemzeti mozgalmak születésének időpontjában komoly szakítópróba elé állíthatta volna, ezért ki kellett állnia az általa képviselt, nemzetek feletti állam eszméjéért. II. József nyelvrendelete óta a magyarok, csehek, olaszok és lengyelek nemzeti mozgalmi ellenálltak bárminemű germanizálási kísérletnek.²² Másrészt számos bizonyíték támasztja alá azt a

is, de valamennyi európai országhoz kötődött. [...] Ami Ausztriát illeti, egyrészt a 'birodalom' része volt, amíg az formailag fennállt, másrészt országainak sokkal nagyobb hányada soha nem tartozott a birodalomhoz. Mária Terézia uralkodásának legnagyobb részét azzal töltötte, hogy birodalmát fegyverrel védelmezze II. Frigyes porosz királytól és más német fejedelmektől.” In: Kreissler, i.m., 20. o. Kreissler véleményével egybehangzó álláspontot képvisel a kérdésben Manfred Rauchensteiner is. In: Rauchensteiner, i.m., 50. o.

²⁰ Zöllner, *Der Österreichbegriff*, i.m., 58. o.

²¹ Csáky, i.m., 138. o.

²² A 19. századi Európában uralkodó különböző viszonyok meghatározására két különböző nemzetfogalom alakult ki. Nyugat-Európában Franciaországban és Angliában már a középkorban kialakult a központosított királyság, így a francia birodalom nem csupán állami főhatalommal ruházta fel a népet, hanem egy, a nép és állam egységét hangsúlyozó politikai nemzetfogalom is született. Közép- és Kelet-Európában, különösen a német nyelvű térségben egy etnikumhoz kötődő nemzetfogalom fejlődött ki. 1806-ban a számos kisebb államból álló Szent Római Birodalom megszűnt létezni, és ezt követően északon és a középső területeken Poroszország, délkeleten pedig a soknemzetiségű Osztrák Császárság vette át a vezetést. Ennek hatására a német nyelvű térségben mindenekelőtt Herder, Hegel, Fichte és Adam Müller hatására egy elsősorban a közös nyelvhez és kultúrához kötődő nemzetfogalom alakult ki, amely az egységes Németország eszméjét szolgálta. Friedrich Meinecke német történész, aki elsőként foglalkozott komolyabban a nemzetek kialakulásának kérdéseivel, 1908-ban a két eltérő típusra az „államnemzet” és a „kultúrnemzet” fogalmat alkalmazta. *Peter Wiesinger*, Österreich und die Deutsche Sprache von der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts bis zum Ende der Ersten Republik. In: *Flemming Talbo Stubkjær (Hrsg.)*, Österreich. Kultur und Identität – heute und vor 100

feltételezést, hogy a napóleoni háborúk idején Ausztriában egy jellegzetesen osztrák, nem német patriotizmus kifejlődése is megkezdődött.²³ Ez a patriotizmus alkotóelemeinek összetettsége, sokszínűsége miatt nem követhette a nemzetállamot zászlajára tűző fiatal német nemzeti mozgalom által kijelölt fejlődési irányt. A többi német állammal fennálló kapcsolatokban ez újabb törést eredményezett, „Ausztria ekkor szakított azzal, hogy egyszerűen 'német' legyen”, a német ügyekben fokozatosan átengedte a kezdeményezést Poroszországnak és ugyanúgy küzdött a pángermán eszmék ellen, ahogy korábban a forradalmi és napóleoni Franciaország ellen is harcolt.²⁴

1848-ban a német nacionalizmus és a liberalizmus egyesült erővel indult rohamra. Bécs számára a legnagyobb kihívást a magyar szabadságharc mellett a Német Szövetséghez tartozó államok küldötteiből alakult frankfurti Német Nemzetgyűlés jelentette: az ott összegyűlt polgári nacionalisták proklamálták „Nagy Németországot”, amely Ausztriának a Német Szövetséghez tartozó területeit is magába foglalta volna. Követelésük azonban nemcsak a német lakosságot érintette, hanem értelemszerűen az ott élő cseheket, lengyeleket, szlovéneket, olaszokat is, akik így egy csapásra egy nemzeti alapokon nyugvó germán–német birodalom állampolgárai lettek volna. Azonban „akkoriban és még hosszú ideig sokak számára Ausztria kínálta a lehető legjobb megoldást egyenjogú népek és nemzetiségi csoportok egyetlen állam keretein belüli együttélésére a Németország, Oroszország és a Török birodalom közötti tágas térségben”.²⁵ A birodalom lakosai tökéletesen tudatában voltak államuk sokszínűségének, amely mindenekelőtt annak jelentősebb városaiban, legfőképpen Bécsben nyilvánult meg. A tarka etnikai összetétel a törvényszerű feszültségek és ellentétek mellett azzal a következménnyel is járt, hogy a közös történelem során kifejlődhetett, kifejlődött egy úgynevezett „felettes identitás”.²⁶

A térség lakosainak számára a közös történelmi múlt által hordozott sokszínűség mindmáig nyilvánvaló, hiszen az idők folyamán ebben a térségben tényleges politikai határokkal el nem választhatóan népek, nyelvek és kultúrák fonódtak össze és hatottak egymásra. Mindez a térség legkülönbözőbb országaiban vezetett állandó akkulturációhoz, ennek hatásaként hasonló, vagy éppenséggel tökéletesen megegyező társadalmi, gazdasági és kulturális jellegzetességek

Jahren. Wien 2000, 46. o.

²³ Kreissler, i.m., 20. o. *Erich Zöllner* álláspontja szerint az osztrákságtudat gyökerei – hasonlóan az Ausztria-fogalomhoz – lényegesen távolabbra, egészen a 13. századig nyúlnak vissza. „A nézet, amellyel az ember nem ritkán találkozik (többnyire persze olyan szerzőknél, akik nem foglalkoztak behatóbban a középkori történelem kérdéseivel), hogy a középkorban még nem létezett népi öntudat – egy ország-tudat létezését talán kevésbé tagadják –, ez a nézet ugyan széles körben elterjedt, de nem helyes. Ami akkoriban nem létezett, az egy, a közösségi tudat más, esetleg szociális vagy vallási jellegű formáival szemben teljes elsőbbséget igénylő ideológiai nacionalizmus.” (13. o.) Erre példa az osztrák–magyar és osztrák–cseh szembenállás, a Habsburgok sváb kísérete elleni, fentebb már említett ellenszenv és a szintén számos középkori forrás által említett, szinte legendás osztrák–stájer vetélkedés és ellentét is. „Egy nép, egy rend, vagy bármilyen más, bizonyos összetartozási érzéssel felruházott csoport 'mi-tudata' követeli az elkülönülést az 'idegenektől', az éppen nem odatartozónak érzettektől. Ez az osztrákok esetében, ha ez alatt szűkebb értelemben mindenekelőtt az Enns alatti hercegség lakóit értjük, esetleg más, szintén Habsburg uralom alatt levő német nyelvű szomszédok ellen is irányul.” (15. o.) Ugyanakkor hangsúlyozza, hogy az átfogóbb osztrákságtudattal nem volt feltétlenül ellentétes az, hogy „egy tiroli a 15. században (és még az újkorban is jó darabig) magát éppúgy a tiroli, mint az osztrák, emellett egy német (vagy olasz) 'nemzethez' tartozónak is érezhette magát. Az osztrákságtudat gyakran épp a veszélyeztetett határvidékeken volt nagyon erős.” (21. o.) In: Zöllner, *Österreichbegriff und Österreichbewusstsein im Mittelalter*, i.m., 13–21. o.

Reinhard R. Heinisch fentebb már idézett tanulmányában kifejti, hogy a Habsburg tartományokban a 16–18. században „háromszoros patriotizmus” volt jelen (patriotizmus alatt az egyén viszonyát érti egy politikailag, alkotmányjogilag és közigazgatási jogilag megszervezett közösséghez): legerősebben a tartományi patriotizmus, erre épült rá a Habsburg-dinasztia iránti hűség, harmadsorban kétségtelenül létezett a birodalomhoz és császárhoz kötődés a Szent Római Birodalom szellemében. (31. o.) Ami a nacionalizmust illeti, míg a középkorban a szűkebb közösségek (törzsek, tartományi csoportok) szorosabb összetartó erőnek bizonyultak, mint az azonos néphez tartozás és a dinasztia, a rendek és a vallás rendszerbe foglaló ereje is a nyelvi és etnikai azonosság felett állt, az újkorban „a nemzet uralkodó csoportformává válik, amely jelentőségben mindent túlszárnyal”. (32. o.) „A 17. század a nagy választóvonal egy olyan korszak, amelyben valamennyi politikai és társadalmi eszményképet döntően a vallási és egyetemes hagyomány formált, és egy olyan korszak között, amelyben a nacionalizmus világi és területileg elhatároló politikai eszméje uralkodóvá lesz és megteremti saját szimbólumait az emberi gondolatok és érzések integrálására.” (34. o.) A 17. század a Habsburg uralom alatt álló területeken a német nacionalizmus mellett a magyarok és a csehek nacionalizmusát is életre hívta. (36. o.) In: Heinisch, i.m., 31–34. o.

²⁴ Rumpler, i.m., 15. o.

²⁵ Uo., 17. o.

²⁶ Csáky, i. m., 134. o.

kialakulásához, végső soron pedig egy közös tudatállapothoz (*Civiltà mitteleuro-pea*).²⁷

A Monarchiára és államaira jellemző etnikai, nyelvi és kulturális keveredés, többarcúság (pluralitás) feltérképezését Moritz Csáky professzor, a téma neves osztrák kutatója a következő szempontok alapján végezte: megkülönböztetett belső (endogén) és külső (exogén) pluralitást.²⁸ A belső pluralitás csak egyes országrészek jellemző politikai–alkotmányos hagyományait, etnikai–nyelvi és kulturális sokszínűségét jelenti. Ez a belső sokszínűség azonban – bár magától értetődően épp a különbségekre épült – cseppet sem volt kirekesztő jellegű, sokkal inkább közvetítőként működött, elősegítve a kölcsönös befolyások rendszerének kialakulását. Külső, kívülről ható pluralitás alatt Moritz Csáky az összeurópai (német, francia, olasz) etnikai, nyelvi és kulturális hatásokat érti, ezek csatornáiként a birodalom német tartományai vagy azok az országrészek szolgáltak, amelyek csak átmenetileg tartoztak a birodalomhoz. Ezek a hatások a 18. századtól döntően befolyásolták, formálták mind a külön kategóriát képező bécsi, mind az egyetemes osztrák kultúrát.

Ausztria tehát továbbra is ragaszkodott a nemzetek felett álló egyetemes állam eszméjéhez, és megerősödve került ki a forradalomból, bár a nacionalizmus korában az osztrák császárság kétségtelenül „idegen testnek” számított Európában. Mégis, mit értettek akkoriban „osztrák császárság” alatt? Az olmützi oktrojált alkotmány (1849. március 4.) és a szilveszteri pátens (1851. december 31.) még a Monarchia egész területét az „egyetlen és oszthatatlan” osztrák császársághoz tartozónak nyilvánította. A forradalmat követő neoabszolutizmus egységesítő politikája azonban az 1859-es solferinói vereség és a pénzügyi gondok miatt kudarcba fulladt, és az 1860. október 20-án kelt októberi diploma már egy föderalista jellegű berendezkedést irányzott elő, hangsúlyozva a magyar korona országainak bizonyos különállását, de az államképződmény egészét még mindig osztrák császársággként említette. A februári pátens (1861. február 26.) az államalakulatra a „monarchia”, vagy a „királyságaink és tartományaink összessége” kifejezéseket használta.²⁹

A Habsburg monarchia felbomlása a külpolitikában elszenvedett kudarcokra, majd az ezek következtében végbemenő belpolitikai változásokra, a multinacionális birodalmat összetartó kohéziós erő meggyengülésére vezethető vissza. Az 1859-es francia–olasz–osztrák háborúban III. Napóleon kiszorította a Monarchiát Lombardiából, 1866-ban pedig Poroszországtól szenvedett vereséget. *„Bár ezt a német–osztrák háborút a Németország feletti uralomért folytatott utolsó háborúnak nevezik, a valóságban ez a harc már eldőlt. A háború osztrák részről csak utóvédharc volt, a königgrätzi (Sadowa, 1866. július 3.) csata pedig csupán egy régóta nyilvánvaló fejlemény hivatalos nyugtázása: Ausztria kizárása a 'Német Szövetségből', ahol ezután Poroszország mondta ki a döntő szót, és 1870-ben végül elérte célját: a második császárságot, egy Porosz-Németországot.”*³⁰ Revánsra a porosz–francia háború idején (1870–1871) sem nyílt lehetőség: a Monarchiát a poroszok győzelmében érdekelt Oroszország tartotta sakkban. A Német Császárság kikiáltása és Vilmos porosz király császárrá koronázása 1871. január 18-án pedig hivatalossá tette kizárását a német ügyekből.

A háború kitörése előtt az osztrák császárság 650 000 km² nagyságú területével Oroszország után a legnagyobb európai birodalom. Az 1867-es kiegyezés után a Monarchia nem magyar része, a hivatalosan Ausztriának nevezett Ciszlajtánia területe kevesebb volt, mint ennek a fele (300 000 km²). 1867 dilemmáját Ausztria számára az jelentette, hogyan változik meg a kiegyezéssel Magyarország helyzete, hol foglalja el új pozícióját: Ausztrián belül vagy mellette? A kiegyezéssel de facto az utóbbi valósult meg.³¹ Ennek következtében az „osztrákság” fogalma „permanens válsághelyzetbe” került, az „Ausztria” név immár csak Ciszlajtániát jelentette, és *„ha Ausztria–Magyarországról, az Osztrák–Magyar Monarchiáról, vagy (amit Magyarországon elutasítottak) Osztrák–Magyar Birodalomról volt szó, akkor Ausztria alatt a birodalom 'nyugati felét' (amelyhez egyébként a keleten fekvő tartományok, Galícia és Bukovina is tartoztak) értették”*.³²

²⁷ Uo., 134. o., Lásd még: Urs Bitterli, „Vadak” és „civilizáltak”. Budapest 1982, 206–215. o.

²⁸ Csáky, i.m., 136. o.

²⁹ Zöllner, Der Österreichbegriff, i.m., 62. o.

³⁰ Kreissler, i.m., 21. o.

³¹ Gerald Stourzh, Vom Reich zur Republik. Studien zum Österreichbewusstsein im 20. Jahrhundert. Wien 1990, 31. o.

³² Zöllner, Der Österreichbegriff, i.m., 67. o.

A német elemet igazán csak az 1866-os porosz–osztrák háborúban elszenvedett vereség és annak következményei ébresztették rá, hogy kisebbségbe került a császárságon belül. Az állami és a politikai életet kizárólag a csupán az összlakosság 44,1 százalékát kitevő németek és magyarok tartották kézben. A Monarchia etnikai sokszínűsége – bár a pluralisztikus jelleg kétségtelenül valamennyi nemzetiség számára hordozott előnyöket – a nemzetiségi mozgalmak kibontakozásának korában túlhaladottá, terhessé vált, mert az állam „*elmulasztotta az időszert, a társadalmi változásoknak megfelelő reformokat. Mindazonáltal a gyakorlatban megmutatkozott, hogy az ilyen reformok nem annyira a kormányzati rendszer konzervativizmusán, mint a súlyos szerkezeti nehézségeken feneklettek meg*”.³³ A nemzetiségi követelések megvalósítása a gyakorlatban már csak azért is nehézségekbe ütközött, mert Salzburg, Tirol, Alsó- és Felső-Ausztria kivételével a monarchia valamennyi országa és tartománya etnikailag vegyes lakosságú volt, így bármelyik nemzetiség számára tett engedmény a többiek elégedetlenségét vonta, vonhatta volna maga után.

A belső gondokat az újabb külpolitikai kihívások csak súlyosbították. Az 1854-es krími háború óta az orosz pánszlávizmus mind fokozottabban törekedett arra, hogy politikai befolyását kiterjessze a Török Birodalom keresztény balkáni területeire. Az 1878-as berlini értekezleten még egyszer sikerült valamelyest tompítani a Balkán miatt kialakult orosz–osztrák ellentétet, de az 1905-ös orosz–japán háborúban elszenvedett mukdeni és csuzimai vereségek után Oroszország a távol-keleti terjeszkedés kudarcáért kárpótlást keresve ismét feltűnt a Balkánon. Ezért részben kényszerből, részben szándékosan támogatta a megnyerni kívánt balkáni államokat, mindenekelőtt a „Balkán Piemontjának” szerepében tetszelgő Szerbiát.

Szerbia azonban nem csupán a szerbek összefogására törekedett, hanem valamennyi délszláv egyesítésére, így igényt formált a Monarchia szerb, horvát és szlovén lakta területeire is. Ennek megakadályozására és mindenekelőtt egy, a Monarchián belüli horvát vezetésű délszláv állam megteremtésének céljával határozta el a bécsi kormányzat 1908-ban az akkor még török fennhatóság alatt levő Bosznia–Hercegovina annektálását. Röviddel azelőtt sikerült tető alá hozni Morvaországban és Bukovinában a nemzetiségek kiegyezését. Csehországban sikeresen haladtak előre a német–cseh tárgyalások, és a kiegyezés 1911-re csaknem biztosnak volt tekinthető. A birodalmi parlamentet demokratizálta az 1907-es alkotmányreform a férfiak általános, egyenlő és titkos választójogáról.

A Koerber-kormány (1900–1904) sikeres gazdaságpolitikája még egyszer bebizonyította, milyen előnyökkel jár a Duna-medence valamennyi népe számára a Monarchia nagy gazdasági egységéhez tartozás. Bécs ezzel egyidejűleg az európai kultúra egyik fővárosává nőtte ki magát. A századforduló környékén vált különösen időszertűvé az önálló osztrák identitás létezéséről folytatott vita is, amikor a Monarchián belüli nemzetiségi konfliktusok elérték csúcspontjukat, megkérdőjelezve egy nemzetek felett álló osztrákság eszméjét. Ennek hívei újra és újra hangsúlyozták a Monarchia egyedi történelmi fejlődését, etnikai, nyelvi és kulturális összetettségét, és elismerték ugyan a német kultúra jelentős szerepét összetevőként, de tagadták a sokak által követelt egyoldalú azonosítást a német kultúrnmazzal.³⁴

A szarajevói merénylet a Monarchia létezésének talán legkritikusabb pillanatában történt, egyrészt egy fellendülést ígérő közhangulatban, másrészt súlyos nemzetiségi és társadalmi problémák közepette, de mindenekelőtt a legteljesebb külpolitikai elszigeteltségben.³⁵ A merényletre Bécs pontosan úgy reagált, ahogyan azt a Monarchia ellenségei várták. A kezdeményezést a Berchtold külügyminiszter és Conrad vezérkari főnök által vezetett háborús párt ragadta magához, amely a hagyományos kül- és belpolitikai orientációhoz bármi áron ragaszkodó, mindenféle reformot elutasító köröket képviselte. A döntés a háború mellett egyúttal a Németországhoz való legszorosabb kötődés és kiszolgáltatottság felvállalását is jelentette. A vereség további lendületet adott a régóta nagyobb önállóságra törekvő nemzetiségi mozgalmaknak, melyeket Wilson amerikai elnök is felkarolt 1918 januárjában proklamált 14 pontos békeprogramjában. A Monarchia föderatív államalakulattá történő átszervezéséből semmi sem lett, jöllehet IV. Károly császár (1916–1918) az utolsó előtti pillanatokban, 1918. október 16-án

³³ Rumpler, i.m., 18. o.

³⁴ Csáky, i.m., 139. o.

³⁵ Rumpler, i.m., 20. o.

manifesztumot bocsátott ki a tervezett új nemzeti–szövetségi államról, a délszlávok, a csehek, és a magyarok végérvényesen elhagyták a Monarchia elsüllyedt hajóját. A fiatal köztársaság tervezett egyesülését Németországgal a párizsi békekonferencia, a Saint-Germain-i békeszerződés (1919. szeptember 10.) torpedózta meg, mert Franciaország és Olaszország elutasította, hogy Németország háborús veresége ellenére is gyarapodjon Európa „délkeleti kapujával”. A békekonferencia ezzel Ausztriát önállóságra, életre ítélte...

Az Osztrák–Magyar Monarchia felbomlásával az európai politika egyik fontos alkotóeleme is megsemmisült, a közép-kelet európai térség immár véglegesen a német–orosz vetélkedés színterévé vált. Tény, hogy a rendkívül sok tényező által formált, összetett politikai és államrendszer a század elejére idejétmúlttá vált. Széthullását végül éppen az oly sokat emlegetett etnikai és kulturális sokszínűség okozta, illetve az, hogy képtelen volt tartós megoldást találni az ebből eredő feszültségekre. A még csak éppen formálódó, ködösen és áttételesen létező önálló osztrák identitást az első világháború és következményeként a birodalom megszűnése éppen a fejlődési folyamat közben találta. Kibontakozását egyéb külső hatások is gátolták, legfőképp a pángermán eszme az ezeréves német–osztrák sorsközösségről, így a sorsdöntő pillanatban a nemzet kollektív tudata nem bizonyulhatott elég erősnek ahhoz, hogy elbírja az önálló állami lét terhét. Az osztrák népnek ehhez szüksége volt az Első Köztársaság két évtizedére és hét évre a Harmadik Birodalomban.³⁶

³⁶ Kreissler, i.m., 22. o.